

**BETWEEN EAST AND WEST: ON THE IMPLICIT MEANINGS
IN THE NOVEL «SIDDHARTHA» BY H. HESSE**

**МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ: ДО ПРОБЛЕМИ ІМПЛІЦИТНИХ
СМИСЛІВ У ПОВІСТІ Г. ГЕССЕ «СІДДГАРТА»**

Foka Mariia¹

DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-571-78-7_33

Abstract. One of the key motives of H. Hesse's works, among them "Siddhartha", is the search for inner peace and harmony with the world, which is primarily related to the eastern and western knowledge, philosophy, and cultural codes. This chapter aims at examining the implicit meanings in the writer's novel "Siddhartha" from the perspective of the eastern and western doctrines. The research methods include analysis and generalization, the systemic approach. To fully understand and interpret the true messages of the writer's works readers need to know the essence of his spiritual and aesthetic values. The writer's interest in the eastern and western cultures is analyzed in the chapter. H. Hesse studies the Indo-Chinese ideas about the universe to find his inner self and understand the world. The main concepts are Dao (absolute truth), the Yin-Yang (inseparable and contradictory opposites), Atman (identity), and Brahman (the world spirit). At the same time H. Hesse learns the psychoanalytic theories by K. Jung and S. Freud. In these theories he seeks to understand human nature through the knowledge of conscious and unconscious phenomena. H. Hesse's spiritual and aesthetic searches are confined to the synthesis of the eastern and western doctrines. But the West does not disappear in the East, the East helps to know more deeply the West. The knowledge of the eastern and western codes helps to understand deeper both the philosophy of life of H. Hesse and his work, particularly "Siddhartha". The symbolic plan of the novel "Siddhartha" by H. Hesse is investigated. The author analyses Siddhartha's relationship with Govinda, Gautama, Kamala, Kamaswami, and Vasudeva, revealing in detail the image of the protagonist, mainly his way to the self-discovery.

¹ Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor of Linguodidactics and Foreign Languages Department,
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Ukraine

They are his alter-ego, the implementation of his unconscious. Under their influence Siddhartha searches his identity, each of them gives him opportunity to form an integral personality. According to C. Jung's concept, the way to identity can be divided into some stages: the rejection of Persona (the rejection of Brahmanism), the distancing and integration of Shadow/ Shadows (Govinda, Gautama, Kamala, Kamaswami, and Vasudeva) and Anima (Kamala), and pursuit of self-realization. This psychoanalytic theory can supplement significantly the eastern concepts, which are united with the idea of connection with Spirit (superior spiritual substance, Brahman, Dao) through the self-knowledge and overcoming of the illusive attachment to the empirical existence. H. Hesse associates the way of self-knowledge with Siddhartha's life. The pursuit of his identity, particularly in accordance with the western doctrine about self-realization and in consonance with the eastern understanding about the unity between Brahman and Atman, can realize with Love for the world and himself. Love is the most fundamental truth that combines the opposing eastern and western worldviews. Important keys to the decoding the implicit meanings are dreams, and their interpretations lead to the comprehension of the unconscious and true. The significant images are the image of the river, that is the condensed essence of truth and absolute, and the word "Om", that symbolizes the approaching of the soul to the higher spheres. The understanding of H. Hesse's philosophy of life, which forms a synthetic East-West philosophical system, lets readers take a new look at writer's well-known works.

1. Вступ

Індійська тема, що набула розвою в європейській літературі початку ХХ ст., надзвичайно цікавила тогочасних читачів. Вони слідком за письменниками вдавалися до східних культурно-філософських знань, бачачи в них шляхи осягнення найпотаємнішого й найважливішого. Найбільш показовими в цьому плані є індійські вірші В.Б. Сйтса, романи А. Дебрина «Три стрибка Ван-луна» (1915), Л. Фейхтвагнера «Васантасени» (1916), Р. Роллана «Магатма Ганді» (1923) та ін. Перелік органічно доповнює «індійська» повість Г. Гессе «Сіддгартга» (1922), яка користувалася надзвичайною популярністю не лише на батьківщині автора, у Німеччині, а й у Європі, Америці, Японії та багатьох інших країнах. Що більше, самі індійці відчували справжній дух Сходу на сторінках твору [див.: 20].

Вивченням справжніх смислів «Сіддгарти» Г. Гессе займалися такі дослідники, як-от: С. Аверинцев [1], Я. Акопян [2], А. Березіна [3], Н. Білоцерківець [4], Є. Завадська [11], О. Золотухіна [12], Є. Малиніна [13], І. Мерела [14], E.F. Casebeer [16], J. Hesse [18], M.M. Khattab [19], C. Marrer-Tising [21], J. Mileck [22], L.W. Tusken [23] та ін. Проте не всі аспекти недовисловленого у творі досліджено. Насамперед інтерпретація «Сіддгартга» («Siddhartha») вимагає звернення до східних і західних учень.

Мета – дослідити імпліцитні смисли у повісті Г. Гессе «Сіддгартга» крізь призму східного й західного світоглядів. Сформульована мета передбачає вирішення таких **завдань**: 1) визначити духовно-естетичні пошуки й цінності письменника в розрізі східних і західних учень; 2) проаналізувати символічний план повісті «Сіддгартга» з урахуванням східних і західних кодів.

Методологія дослідження включає аналіз, узагальнення, систематичний підхід, що дозволяють усебічно та глибоко розкрити символічне наповнення твору «Сіддгартга» Г. Гессе.

Сформульовані мета та завдання статті зумовлюють таку її **структуру**: по-перше, розгляд духовно-естетичних пошуків Г. Гессе крізь призму східних і західних учень; по-друге, розкриття східного й західного трактування символічного плану повісті письменника «Сіддгартга».

2. Духовно-естетичні пошуки Г. Гессе крізь призму східних і західних учень

Одними з провідних мотивів творчості Г. Гессе є сходження до себе, самопізнання та пошуки гармонії зі світом. Прагнення отримати відповіді на головні життєві питання спрямувало письменника звернутися до східної спадщини, що зумовлювалося не лише активним зацікавленням західного світу кінця XIX – початку XX ст. східним мистецтвом, а й мало витoki з дитинства Г. Гессе.

У своїх спогадах письменник неодноразово підкреслював особливе місце східної культури в його сім'ї та відзначав східну, насамперед індійську атмосферу, що панувала в родині. Так, Г. Гундерт, дід Г. Гессе, був відомим індологом і мовознавцем, автором перекладу Біблії мовою малайлам, упорядником граматики малайлам та малайлам-англійського словника, добре розмовляв санскритом. Як місіонер, Г. Гундерт тривалий час жив в Індії, де й народилася мати письмен-

ника М. Гундерт, що знала три індійські мови. Й. Гессе, батько письменника, також кілька років працював у країнах Південної Азії. Бібліотека діда була наповнена сходознавчими книгами, як індійськими, так і китайськими. Наприклад, в автобіографічному оповіданні «Дитинство чарівника» письменник зазначив: «Не тільки одні батьки разом з учителями виховували мене, у цьому брали участь також інші, більш високі, більш приховані, більш таємничі сили, у числі яких був, між іншим, бог Пан, що стояв за склом у шафі мого дідуся, прийнявши обличчя маленького індійського божка, який танцює. До цього божества приєдналися інші, і вони взяли на себе піклування про мої дитячі роки; ще задовго до того, як я навчився читати й писати, вони до такої міри переповнили моє єство первозданими образами та думками країни Сходу, що пізніше я переживав кожну зустріч з індійськими і китайськими мудрецами як побачення зі знайомцями, повернення до рідного дому» [5]. Безумовно, ці дитячі враження стали міцними підвалинами для вивчення східної філософії, культури та релігії в майбутньому.

Повернення Г. Гессе до культури Сходу інтенсифікувалося в добу, відому як *fin de siècle*, тобто, було посилене культурними процесами в Європі й у Німеччині зокрема. Ідеться про активне зацікавлення митців (зокрема Й.-Г. Гердера, Г.В.Ф. Гегеля, Й.В. Гете, Ф. Ніцше, Т. Манна та ін.) східною філософією та релігією в кризовий момент розвитку культури з метою переосмислення її головних естетичних положень і відродження морального духу людини. «...Туга Європи за духовною культурою Стародавнього Сходу очевидна, – констатує Г. Гессе й пояснює: – Висловлюючись психологічно, Європа починає страждати деякими симптомами занепаду. Її духовна культура, доведена до межі однобічності (що найяскравіше проступає, наприклад, у науковій спеціалізації), потребує корегування, освіження з протилежного полюса. Загальна туга виражається не тільки в прагненні до нової етики або нового способу мислення, а й до тих духовних функцій культури, які не виконує наша інтелектуалістична духовність» [6, с. 90].

Вивчення філософських праць А. Шопенгауера, читання Бхагавад-гіти в німецькому перекладі, спілкування з Г. Грезером, філософом, художником і поетом, який захоплювався Сходом, та з Р. Вільгельмом, перекладачем східної літератури, досить тривала подорож (вересень-грудень 1911 р.) до Цейлону (Шрі-Ланки), Малайзії, Суматри,

враження від якої докладно описані в нарисах «З Індії», що вийшли окремим виданням 1913 р., і т. д. – ось лише частковий перелік тих факторів, які сприяли поглибленому вивченню й передусім переосмисленню східної культури Г. Гессе.

Головне, що спонукало письменника звернутися до індо-китайських концепцій світобудови, – це прагнення знайти себе, досягти органічного співіснування свого внутрішнього «Я» з навколишнім світом. Стрижневими стали поняття *Дао* (шлях, абсолютна істина), тобто сутність усіх явищ, шлях до його пізнання, концепцію якого можна пояснити так: усе рухається, усе змінюється й усе переходить у свою протилежність; полярні *інь* і *ян*, є первинними силами, якими пройняте все сутнісне, на взаємодії яких виникає світова єдність; *Атман* (особистість, власне «Я», душа) і *Брагман* (світовий Дух), злиття яких призводить до цілісності, тощо.

По суті, світобачення Г. Гессе формувала нетипова взаємодія індійських духовних течій і китайських уявлень про життя. У ґрунтовному есе «Бібліотека всесвітньої літератури» (1927) письменник пояснив це так: «Ось уже кілька десятиліть від цих китайських книг (*ідеться про твори Лао-цзи, Чжуан-цзи, Мен-цзи та ін.* – М.Ф.) отримую незабутнє, щораз більше задоволення [...]. У них міститься понад міру все те, чого не вистачає індусам: близькість до життя, гармонія благородної, відкритої найвищим моральним вимогам духовності з мінливістю й чарівністю чуттєвого, буденного, широкий діапазон між високою одухотвореністю та простим життям собі на втіху. Якщо Індія досягла вершин духу й почуття шляхом аскези та чернечої відчуженості від життя, то Стародавній Китай досяг не менших чудес за рахунок культу духовності, для якої природа і дух, релігія та буденне життя – протилежності, що не ворожі, а дружні, і кожній з них віддається належне. Якщо індійська аскетична мудрість за радикальністю своїх вимог мала юнацько-пуританський характер, то мудрість Китаю була мудрістю досвідченої, розумної, не позбавленої гумору людини, досвід котрої не розчаровує, а розум не розбещує» [6, с. 114].

Східні мотиви, більш виразно чи ледь помітно, присутні майже в усіх значних творах Г. Гессе: «Деміан» (1919), «Сіддгартга» (1922), «Степовий вовк» (1927), «Нарцис та Гольдмунд» (1930), «Паломництво до Країни Сходу» (1932), «Гра в бісер» (1943), останній з яких був відзначений Нобелівською премією з літератури (1946).

Окрім того, письменник був переконаний, що звернення до східного вчення докорінно не змінить філософію Заходу, а тільки дасть поштовх до нового її прочитання. У цьому криється важлива ідея: Захід – це не Схід, і ніколи ним не стане. Західне не розчиниться в східному, проте крізь призму східного можна прийти до пізнання суто західного. Цих висновків доходимо, розглянувши підходи письменника до медитації, висловлені в статті «Промови Будди» (1921): «Європа ніколи не стане царством буддизму» [6, с. 91]; «Якщо ми, жителі Заходу, хоча б трохи навчимося медитації, то результати її у нас будуть зовсім іншими, ніж в індійців. Вона стане для нас не опіумом, а засобом поглибленого самопізнання, що було першою й найсвятішою вимогою для учнів давньогрецьких мудреців» [6, с. 91].

Твори Г. Гессе позначені також і суто західними тенденціями та характеристиками, адже «західну» суть свого «Я» він не лише не заперечував, як дає пересвідчитися щойно наведена цитата, а й визнавав її домінантною. У згаданому раніше оповіданні «Дитинство чарівника» письменник пише: «І все ж я – європеєць, та ще й народжений під активним знаком Стрільця, я все життя справно практикував західні чесноти – нетерплячість, прагнення, невгамовну допитливість» [5]. Власне, ці чесноти сприяли неперервному процесу самопізнання, саме вони підштовхнули Г. Гессе до психоаналізу З. Фрейда, що він ґрунтовно вивчав приблизно між 1914 і 1920 роками, та аналітичної психології К. Г. Юнга, занурення в яку розпочалося з 1916 року.

У теоріях відомих психоаналітиків Г. Гессе прагнув відшукати глибоке розуміння людської природи, і зрештою знання про свідоме та підсвідоме дало письменникові всебічне уявлення про неї. Очевидно, поглибити це розуміння могли психотерапевтичні сеанси в лікаря-психіатра, учня й послідовника К.Г. Юнга, Й.Б. Ланга та особисте спілкування з К.Г. Юнгом і З. Фрейдом. Адже, на глибоке переконання Г. Гессе, глибини психоаналізу відкриються тільки тому, «хто ґрунтовно й серйозно випробував на самому собі душевний аналіз, для кого аналіз не справа інтелекту, але переживання» [10, с. 401]. До того ж письменник наголошує, що в баченні психоаналітиків-новаторів він знаходив підтвердження своїх, нехай ще й не до кінця розвинених думок: «Мені, який не мав ніколи жодного інтересу до нової наукової психології, здається, що в деяких творах Фрейда, Юнга, Штекеля й інших сказано щось нове та важливе, я прочитав їх з живим інтересе-

сом і в цілому знаходжу в їхньому погляді на душевний процес підтвердження майже всіх моїх уявлень, створених фантазією й власними спостереженнями. Я бачу вираженим і сформульованим те, що як передчуття та побіжна думка, як несвідоме знання почасти вже належало мені» [10, с. 400].

Вочевидь, ці «побіжні думки» Г. Гессе насамперед стосувалися художньої творчості загалом та літературної творчості зокрема. У цьому переконуємося, читаючи його статтю «Митець і психоаналіз» (1918), у якій зазначено: психоаналіз допомагає митцю пізнати самого себе, усвідомити, «що значить він сам» [10, с. 402], а також досягнути «цінність фантазії, вигадки» [10, с. 401], яка є ключовою для справжнього митця: «те, що в цей момент може бути оцінене як «вигадка», якраз найвища цінність, що потужно нагадує про існування основних людських потреб, так само як і про відносність усіх авторитетних масштабів і цінностей. Митець в аналізі знаходить виправдання самого себе» [10, с. 401].

Психоаналітична практика може привести до досягнення власного несвідомого: «Хто серйозно йде вглиб шляхом аналізу, пошуків душевних першопричин зі спогадів, снів і асоціацій, той постійно знаходить те, що можна визначити приблизно так – «щире ставлення до власного несвідомого». Той переживе теплий, плідний, пристрасний стан рівноваги між свідомим і несвідомим, багато з'ясує такого, що в іншому разі залишиться «в підпіллі» й лише незримо розіграється в снах, на які він не зверне уваги» [10, с. 401].

Шлях самопізнання не є простим, адже психоаналіз «вимагає правдивості щодо себе самого, тієї правдивості, до якої ми не звикли», «учить нас бачити, визнавати, досліджувати й усерйоз приймати те, що ми якраз найуспішніше витіснили, що виштовхнуло в умовах тривалого примусу ціле покоління» [10, с. 401]. Це повертає нас до першооснов, бо «тільки тепер в інтенсивному самовипробуванні аналізу дійсно пережита та просякнута кровоточивим почуттям частина історії розвитку. Повертаючись до прообразів батька й матері, селянина та кочівника, мавпи й риби, люди ніде так серйозно, з таким потрясінням не переживають своє походження, зв'язок між собою й надією, як у серйозному психоаналізі» [10, с. 402].

Крізь цей глибокий самоаналіз, занурення в підсвідоме проступає істинне: «Залишається очевидне, биття серця, і мірою того, як прояс-

няються страхи, труднощі й витіснення, у всій чистоті та вимогливості зростає значення життя й особистості» [10, с. 402].

Вплив психоаналізу на творчість Г. Гессе особливо помітний у романах «Деміан», «Степовий вовк» і «Нарцис та Гольдмунд», а втім, він відчувається також в інших творах автора.

Як видно, духовно-естетичні пошуки Г. Гессе зводилися до синтезування східних і західних учень, швидше, до їхнього переосмислення. Силу єдності Сходу й Заходу почасти відчуваємо в праці «Бібліотека всесвітньої літератури», де особливо наголошено на існуванні спільного, загальнолюдського в абсолютно різноплюсних, на перший погляд, ученнях: «Поряд з відомою всім нам Біблією я відкриваю нашу бібліотеку фрагментом давньоіндійської мудрості, «Ведантою», тобто «кінцем вед», у формі вибраного з упанішад. Сюди ж поставимо й добірку з «Промов Будди» і не менш важливий «Гільгамеш» [...]. Зі Стародавнього Китаю беремо бесіди Конфуція, «Даодецзін» Лао-цзи й чудові притчі Чжуан-цзи. Цим ми взяли основний акорд усієї людської літератури, що виражає прагнення до норми й закону, яке чудово втілено в Старому Завіті та в Конфуція; пророчий пошук звільнення від зол земного буття, що проголошується індусами й Новим Завітом; володіння таємницями вічної гармонії по той бік суєтного, багатоликого світу явищ; шанування природних і душевних сил в образі богів з майже одночасним знанням або передчуттям того, що всі боги суть тільки символи, що сила й слабкість, торжество та скорбота залежать тільки від людини» [6, с. 101].

Очевидно, що лише тонке й глибоке знання двох глобальних типів культур дає змогу Г. Гессе виокремити подібне та спільне в них, адже насправді сутність світу в його цілісності і єдності: «Істина єдина, хоча її можуть висловити тисячі людей на тисячі ладів. Це – пізнання живого в нас, у кожному з нас, пізнання таємного чарівництва, таємної божественної сили, яку кожен з нас у собі носить. Це – пізнання можливості примирення в цій потаємній точці всіх протиріч, перетворення білого в чорне, зла в добро, ночі в день. Індус називає це «атман», китаєць – «дао», християнин говорить про благодать. Там, де знаходиться це вище знання (як у Ісуса, у Будди, у Платона, у Лао-цзи), там переступаємо певний поріг, за яким слідують дива. Там припиняється війна й ворожнеча» [8, с. с. 36].

Саме тому Г. Гессе є однаково цікавим як для східного читача, так і для західного. Невипадково він був визнаний у 80-х рр. ХХ ст. одним

з найбільш читабельних європейських авторів у США та Японії за останні сто років [див.: 7, с. 194].

Прагнення знайти відповіді на життєво важливі питання, пізнати себе та віднайти гармонію у світі уможливило звернення Г. Гессе до індо-китайських концепцій, ключовими поняттями яких є Дао, інь і ян, Атман і Брагман тощо, та теорій психоаналізу К. Юнга та З. Фрейда, головні ідеї яких ґрунтуються на осмисленні свідомого й несвідомого. У такому органічному й не менш складному симбіозі східних і західних учень виакцентується унікальна філософія життя письменника, розуміння та знання якої дозволить по-новому прочитати, а отже, і осягнути твори Г. Гессе, зокрема і повість «Сіддгартга»

3. Східне й західне трактування символічного плану повісті «Сіддгартга»

Символічною та вельми промовистою для кожного буддиста є назва твору Г. Гессе «Сіддгартга», адже в ній закодовано ім'я людини, з якою асоціюється це вчення. Сіддгартга Шак'ямуні (563-486/483 рр. до н.е.), що назвався Готамою (Гаутамою), є духовним учителем і засновником буддизму. Згідно з життєписами, він народився у впливовій кшатрійській сім'ї, але відмовився від безтурботного життя, коли усвідомив, що воно наповнене хворобами, старінням, смертю. Сіддгартга побачив у цьому безвихідь і покинув палац у 29 років, вирушивши на пошуки істини. Протягом шести років він старанно пізнавав основи медитації в багатьох вчителів, дотримувався аскетичного способу життя, проте це не привело до досягнення істини. Тож Готама вирішив прислухатися до свого серця, інтуїції та почав шукати власний шлях до просвітлення. За легендою, у віці сорока років він досяг пробудження, звідси й титул Будда – із санскриту «той, хто пробудився», точніше, «той, хто пробудився для просвітлення». Протягом решти сорока п'яти років Сіддгартга багато подорожував північною Індією, поширюючи свої погляди. Суть його послання людям – зрестися від спокусу мирського життя, зануритися в самопізнання й самопоглядання, що призведе до просвітлення. Те, що Будда не проголошував себе ані Богом, ані пророком, уселило в серце кожного буддиста надію на пробудження, якого досягла така сама звичайна людина, як і вони, Сіддгартга. З тих пір це вчення не тільки набуло надзвичайної популярності, а й стало третьою світовою релігією (поруч із християнством та ісламом).

Так, обізнаний з історією буддизму читач, лише прочитавши назву повісті («Сіддгартга»), одразу відтворює можливу художню картину через асоціації й паралелі зі знаковим іменем. Але глибше знайомство з твором переконує, що йтиметься про зовсім іншого Сіддгартгу, і це лише посилює інтригу. Як і Будда, Сіддгартга Гаутама, гессівський герой покидає батьківський дім і вирушає в пошуках істини, випробовує різні способи її досягнення, але не копією сліпо Будду, а знаходить *свій* шлях до пробудження (просвітлення). Фактично в такому протиставленні виступає прихована дискусія Г. Гессе з різноманітними ученнями й релігіями, зокрема з буддійським ученням. Адже, по суті, у теологічному аспекті світобачення письменника є складним симбіозом брагманізму (індуїзму), буддизму, даосизму з елементами давньогрецької філософської думки, навіть християнства. Варто, проте, зауважити, що ці протиріччя поглинаються домінантною індійською атмосферою, недаремно сам письменник назвав повість «Сіддгартга» «індійською поемою».

Сіддгартга, пізнавши таїни брагманізму й аскетизму, не знайшовши відповідей у буддизмі, вирішує відмовитись від учень та обирає індивідуальний шлях просвітлення. Він поринає в мирське життя, але пориває з ним, усвідомивши його беззмістовність. З відчаю хоче обірвати своє життя, утопившись у річці, але, почувши раптове віще слово «Ом», знаходить надію. Оселившись у перевізника Васудеви, досягаючи внутрішнє «Я», знаходить Самість і врешті-решт пізнає істину та досягає просвітлення.

Пізнати глибини філософського змісту й імпліцитні смисли допомагають знакові символічні образи повісті, на які ми звернемо детальну увагу.

Подібно до Будди Сіддгартги Гаутама, промовистим стає ім'я іншого героя. Йдеться про товариша Сіддгартги Говінду, разом з яким той з дитинства осягав таїну брагманізму і який услід за ним подався до саманів. Ім'я *Говінда* є одним з імен Крішни-Вішну в індуїзмі. За однією з легенд, Индра прославляє Крішну за те, що той, урятувавши від проливного дощу корів, став їх улюбленим пастухом, і наділяє його іменем *Говінда* – з санкр. «захисник корів». З огляду на те, що корова є священною твариною в Індії, образ Говінди набуває особливої аури.

Сам образ Говінди також є символічним: він важлива частина внутрішнього світу Сіддгартги, його двійник. Показово, що Г. Гессе вживає

слово «тінь», характеризуючи відносини між Сіддгартгою й Говіндою: «Er wollte Siddhartha folgen, dem Geliebten, dem Herrlichen. Und wenn Siddhartha einstmals ein Gott würde, wenn er einstmals eingehen würde zu den Strahlenden, dann wollte Govinda ihn folgen, als sein Freud, als sein Begleiter, als sein Diener, als sein Speerträger, sein *Schatten*» [17, с. 4] – «Він мріяв піти за Сіддхартхою – за улюбленим, прекрасним Сіддхартхою. І навіть якщо Сіддхартха стане колись божеством, якщо вступить колись до сонму світлосяйних, Говінда й тоді хотів би іти за ним – іти його товаришем, його супутником, слугою, списоносцем, його *тінню*» [9, с. 7] (тут і далі переклад О. Логвиненка), «Neben ihm lebte Govinda, sein *Schatten*, ging dieselben Wege, unterzog sich denselben Bemühungen» [17, с. 18] – «Поруч із Сіддхартхою жив Говінда й був його *тінню*, ступав тими самими шляхами, робив над собою ті самі зусилля» [9, с. 14]. Так, акцент на словах «sein *Schatten*» / «його тінь» наводить на паралель з архетипом Тіні, що, за теорією К. Юнга, є субособистістю, яка складається з особистісних і колективних настанов, не прийнятих людиною через їхню несумісність зі самосприйняттям і самоуявленням.

У цьому контексті важливим стає момент, коли Говінда хоче залишитися з Сіддгартгою Гаутамою, щиро повіривши в можливе спасіння, натомість Сіддгартга вирішує продовжити шукати просвітлення сам на сам: «Обікрав мене Будда, – міркував Сіддхартха. – Обікрав він мене, та ще більше він мені подарував. Величний забрав у мене товариша, того, що вірив у мене, а тепер вірить у нього, забрав того, хто був мою тінню, а тепер став тінню його, Гаутами. Але подарував мені Будда Сіддхартху – мене самого» [9, с. 27]. Через призму архетипних позицій у цьому фрагменті можна побачити приховане часткове неприйняття Сіддгартгою буддизму, бо це вчення не відповідало його самовідчуттю, тому він усе ж залишається на самоті. Разом з тим тут постає підсвідома віра в буддизм як можливий шлях до просвітлення, бо Гаутама (як двійник Сіддгартги), покидаючи товариша, залишається разом з Буддою.

Додатковими смисловими відтінками наповнюється зустріч Говінди, який досі перебуває в пошуках істини, із Сіддгартгою, новоявленим святим. Важливо, що через Сіддгартгу отримав просвітлення й Говінда: «Низько вклонився Говінда; по старечих щоках його котилися сльози, а він їх не помічав; у серці його вогнем горіло почуття щонайглибшої любові, щонайсмиреннішої шаноби. Низько, до самісінької

землі вклонився він Сіддхартсі. Той сидів нерухомо, й усмішка його нагадувала про все, що Говінда любив, що було йому любе й святе» [9, с. 92]. У цей момент, очевидно, відбувається інтеграція несвідомих змістів у цілісну структуру особистості, а в цьому постає гармонія.

Образ купця Камасвами, у якого Сіддгартга вчиться мистецтву заробляння грошей у період мирського життя, також можна розглядати як його Тінь. Ім'я Камасвами викликає асоціації зі словом «свами» (з санскр. – власник, господар і чоловік), що означає почесний титул в індуїзмі. Купець пов'язується з матеріальними благами й земними насолодами. «Камасвами такий самий розумний, як я, – порівнює Сіддгартга, – а от спокою він у собі не має» [9, с. 46]. Оскільки Тінь містить у собі негативні емоції, нахили й тенденції, що часто пов'язані з тваринними інстинктами, нерозвиненими негативними рисами, які людина хоче відкинути, то втеча Сіддгартги від мирського життя, наповненого земними радостями й утіхами, стає зрозумілою.

Крізь призму психоаналізу прочитуються інші герої. Так, архетипом Аніми у творі виступає Камала, славетна куртизанка. Чуттєвість й еротичність героїні увиразнює етимологічна спорідненість її імені з Камою (з санскр. – «любов», «чуттєвий потяг»), богом кохання в індуїзмі. За концепцією К. Г. Юнга, Аніма – неусвідомлена частина психіки чоловіка, у якій переважають емоції й афекти. Саме в Камали Сіддгартга вчиться мистецтву кохання, пізнаючи своє «Я» шляхом чуттєвості. На схожості між Сіддгартгою та Камалою наголошено неодноразово: через слова автора читач сприймає це як факт («Камала розуміла Сіддхартху краще, ніж колись його розумів Говінда, вона була схожа на Сіддхартху більше» [9, с. 46]), а через слова героя – як його самопізнання («Ти – як я...» [9, с. 46] або «Я такий, як і ти...» [9, с. 47] – визнавав Сіддгартга). Але втеча Сіддгартги стає символом того, що Аніма не змогла усталитись і домінувати в ньому.

Пророчим видається один зі снів Сіддгартги, у якому в Камали з'являється думка приєднатися до Будди: «– Колись, а може, й скоро, я також піду за тим Буддою. Я подарую Величному гай і пристану до його вчення» [9, с. 50]. За З. Фройдом, «у сновидіннях немає нічого випадкового або байдужого» [15, с. 74], тлумачення «таких незначних, невмотивованих деталей» [15, с. 74] приводить до осягнення несвідомого, істинного. Підтвердження цієї думки знаходимо на сторінках повісті: «...уві сні, у глибокому сні людина входить до свого найпота-

емнішого і живе в Атмані» [9, с. 8]. Можливо, у цьому сні насправді криється прихований сумнів Сіддгартги щодо правильності обраного ним шляху, зокрема мирського життя; підсвідоме вагання, виражене через образ Камали, його двійника, наштовхує на думку таки приєднатися до Будди, який дає віру в просвітлення.

Своєю чергою, архетип Анімуса, тобто чоловічої частини жіночої психіки, можна розглядати крізь призму образу Камали. Вона, що йде в пошуках Будди з метою просвітління, знаходить Сіддгартгу, а з ним і своє пробудження:

«– Чи досяг ти того, чого прагнув? – спитала вона. – Ти знайшов мир і спокій?»

Він усміхнувся й поклав свою руку на її.

– Я це бачу, – сказала вона. – Я це бачу. І я теж знайду мир і спокій.

– Ти його вже знайшла, – прошепотів Сіддхартха.

Камала не відводила погляду від його очей. Вона думала про те, що зібралася до Гаутами, щоб побачити обличчя Довершеного, щоб удихнути мир його й спокій, а натомість знайшла свій мир і спокій, і це теж дуже добре, не гірше, ніж якби вона побачила самого Гаутаму» [9, с. 70].

Як і Говінда, Камала хотіла знайти себе, своє заспокоєння в буддизмі, їй, як і Говінді, подарував його Сіддгартга. Таке тлумачення дає змогу відчутти цілісність особистості.

До того ж, приховуючи в собі надзвичайну глибину, взаємовідношення *Говінда – Сіддгартга – Камала* становлять особливу триєдність. Перенесення внутрішніх акцентів, що втілені в архетипах, стає додатковим ключем до розкриття образу Сіддгартги. Наприклад, коли Говінда покинув Сіддгартгу, приєднавшись до Будди, йому приснився віщий сон. Наведемо цей фрагмент: «Вночі, коли Сіддхартха спав у солом'яній хижі одного перевізника на березі річки, йому приснився сон: начебто постав перед ним Говінда у жовтій одежі аскетів. Сумний мав Говінда вигляд, і сумно спитав він «Навіщо ти мене покинув, Сіддхартхо?». Тоді обійняв він Говінду, обвинив його руками, й, коли пригорнув до себе і поцілував, то раптом виявилось, що це вже не Говінда, а якась жінка, і з-під її одежі вибилися повні перса, й Сіддхартха лежав на тих персах і пив молоко, і було воно густе та солодке, пахло жінкою й чоловіком, сонцем і лісом, твариною й квіткою, всіма фруктами й усіма насолодами. Молоко те п'янило, дурманило голову...» [9, с. 32].

Тлумачення сну дозволяє побачити, як одна частина внутрішнього світу Сіддгартти, тобто Говінда, його Тінь, витісняється іншою – Камалою, Анімою. Саме цей сон дає змогу якнайточніше інтерпретувати Камалу як Аніму, бо, як відомо, образ Аніми тісно пов'язаний з образом матері, тут навіть зникає для чоловіка межа між Анімою та матір'ю, увиразнюється її демонічна влада. Зв'язок Аніми з матір'ю постає через образ Сіддгартти, що п'є молоко з перс Камали. При тому потужним знаком є саме молоко – символ не тільки материнства, а й життя, безсмертя, відродження. Цей сон стає знаком майбутнього відродження Сіддгартти.

Щоправда, у творі фігурує ще один віщий сон, у якому Сіддгартга викидає за вікно мертву пташку із золотої клітки, – цим ознаменовано кінець того відродження, що знайшов він з Камалою, і перехід до нового етапу життя: «Снилось йому, ніби пташка, що кожен ранок стрічала співом, раптом оніміла. Сіддхартсі це впало в око, він підійшов до клітки й зазирнув усередину. Пташеня було мертве й лежало уже закоцюбле. Сіддхартга дістав його з клітки, хвилю потримав у долоні, а тоді викинув геть, на вулицю. І ту ж мить моторошний страх обійняв Сіддхартху, і боляче стислося серце, так наче разом із мертвою пташкою він викинув усе найдорожче й найкраще, що мав» [9, с. 51]. У реальному житті Сіддгартга тонко усвідомив глибинні смисли ірреальних образів: «Співуча пташка, що наснилась йому, умерла. Вмерла пташка у нього в серці. Глибока затягла його сансара, з усіх боків убирав він у себе відразу й смерть...» [9, с. 54–55]. Цей сон символізує втечу від мирського життя.

Ще одна важлива складова внутрішнього світу Сіддгартти, яка домінує після втечі, концентрується в образі Васудеви. *Васудева*, одне з імен Крішні-Вішну, породжує потужну паралель: за однією з легенд, Крішна-Вішну постає як візник Арюна, а у творі Г. Гессе Васудева – перевізник, що через річку поєднує світ і Дао. У нього Сіддгартга вчиться найголовнішого – мистецтва споглядання річки та осягнення її мудрості.

Образ води-річки стає стрижневим: з одного боку, він означає втілення істини й абсолюту Дао, з іншого – найважливіший архетип людської свідомості. У ній тісно переплітаються супротивні *інь* і *ян*, протилежні *світло* і *темрява*, що зрештою, коли чітка межа між ними зникає, зливаються в єдине ціле. Усвідомлення цієї істини стає моментом просвітлення, часом осягнення Самості (архетип, який озна-

чає глибинний центр і внутрішню психологічну цілісність людини): «І відчув Сіддхартха, що науку слухати він нарешті осяг досконало. Усе це, оте багатоголосся в річці, він чув уже не раз, але цього дня воно лунало інакше. Численних тих голосів він уже не відрізняв один від одного – не відрізняв радісних від журливих, дитячих від дорослих; всі вони злилися водно, в тужливий стогін і сміх мудреця, у гнівний крик і хрипи вмирущого; все було одним цілим, усе тисячократ поглинене переплелось, сплелось. І все це разом, усі голоси, всі цілі, вся туга, усі страждання, всі втіхи, все добре й зле – все це вкупі був світ. Усе вкупі було рікою сушого, музикою життя» [9, с. 82–83].

Органічно доповнює образ річки знакове слово «Ом» («Аум») – найсвятіший звук в індуїзмі й буддизмі, який символізує наближення душі до вищих сфер. В індуїзмі Ом є уособленням божественної трійці Брагми, Вішну та Шиви, символом Брагмана (вищої реальності) і Всесвіту; а ось у буддизмі – це втілення трьох тіл Будди: тіло Дгарми, тіло відплати й виявлене тіло. У творі Г. Гессе Ом представлений у всій повноті своїх символічних значень: від давно усталених, традиційних, що з легкістю декодуються реципієнтом, до більш глибоких, нових значень, які потребують відтворення.

Спочатку слово «Ом» відтворює східну традицію: коли Сіддгартга збирався стати брагманом, «він уже вмів нечутно вимовляти Ом, – це слово слів, – умів нечутно вимовляти його в себе, вдихаючи повітря, коли душа зосереджена, а на чоло сходить сяєво ясного розуму» [9, с. 6]. Або почув Ом у хвилину відчаю, коли був близьким до самогубства: «Зненацька з найглибших куточків його душі, з давно проминутих часів його змореного життя пролунав звук. Це було слово, один лиш склад, що його він, Сіддхартха, вимовив нерозбірливо й уже не думаючи, – правічне слово, яким брахмани починають і завершають кожну молитву, священне Ом, що означає, власне, «досконалість» або «довершеність. І тої самої миті, коли це Ом торкнулося вуха Сіддхартхи, раптом прокинувся його заснулий розум і збагнув усе глупство того, що він робив» [9, с. 55].

Згодом Ом набуває нового значення, бо за цією досконалістю приховуються інші смисли: «І коли Сіддхартха пильніше прислухавсь до цієї річки, до цього багатоголосого співу, коли не чув уже ні страждань, ні сміху, коли вже не зачіпався душею за один якийсь голос і не входив у нього своїм «я», а слухав їх усі, слухав як одне ціле, як

єдність, тоді їхній величний багатоголосий спів склався в одне-єдине слово, і це слово було «Ом» – довершеність» [9, с. 83]. Ця довершеність уже не пов'язана з позбуттям свого «Я» заради досягнення Атмана чи пізнання багатьох «Я» шляхом вселення в інші істоти. На думку Сіддгартги, зрозуміти істинні речі, що зводяться до Любові, можна тільки шляхом справжнього життя, через страждання та духовні злети: «Я на власній плоті й на власній душі відчув, що гріх мені дуже потрібен, потрібні плотські втіхи, потяг до статків, до марнолюбства, потрібен щонайганебніший відчай – потрібен для того, щоб навчитися долати в собі опір, щоб навчитися любити світ, щоб уже не порівнювати його з якимсь мною омріяним, мною уявленим світом, мною вигаданою окремою досконалістю, а приймати його таким, який він є, і любити його, й усією душею йому належати» [9, с. 87].

У цей момент приходить усвідомлення того, що Говінда, Камала, Кавасамі та Васудева є двійниками Сіддгартги, утіленням підсвідомого, утраченими й насамкінець знайденими його частинами. Під їхнім впливом Сіддгартга здійснює пошук свого «Я», кожен з них дає змогу народитися цілісній особистості, яка досягла Самості. До того ж у повісті номіновані лише згадані герої, їхні імена, як значилося раніше, мають «божественне» чи поважне значення. Тож разом вони формують не тільки цілісну особистість, а і її «божественну» складову, виводячи Сіддгартгу на рівень надособистості (надлюдини).

Опираючись на концепцію К.Г. Юнга, шлях сходження до себе Сіддгартги можна поділити на окремі етапи: (1) відмова від Персона (Маски), що є соціальною роллю, яку особистість виконує перед суспільством, в аналізованому творі – це відмова від шляху брагмана, що мав стати «усім брахманам брахман» [9, с. 6]; (2) дистанціювання й інтеграція Тіні (Тіней) та Анімі; (3) досягнення Самості.

Психоаналітична теорія К.Г. Юнга органічно доповнюється східними концепціями. Попри специфічність доктрин особистості в індійських і китайських духовних традиціях, їх поєднує одна важлива думка: шлях до злиття з Духом (вищою духовною субстанцією, Брагманом, Дао) проходить через самопізнання та здолання ілюзорної прихильності до емпірично-особистісного існування. Цей шлях Г. Гессе асоціює з життєвим шляхом Сіддгартги.

Досягнення стану Самості, як його називають психоаналітики, або злиття Атмана з Брагманом, що прагнуть прибічники східних учень,

стає можливим, на думку Г. Гессе, лише з прийняттям Любові до світу, до себе, до ближнього (як тут не згадати відому християнську заповідь «возлюби ближнього свого, як самого себе»?). У Любові концентрується одна єдина правда, осягнута Сіддгартгоу, що є ніби палімпсестом, який нівелює інші, раніше визначені істини: «любов – це [...] найважливіше з-поміж усього. [...] Головне полягає ось у чому: бути в змозі любити світ, а не ним нехтувати, не ненавидіти його й себе, дивитися на нього, й на себе, й на всі створіння з любов'ю, захватом і шанобою» [9, с. 89]. У цій правді сходиться Схід і Захід, бо Любов – це та істина, яка є зрозумілою кожній людині.

На думку Н. Білоцерківець, повість «Сіддгартга» «написана простою образною мовою, і навіть той, хто ніколи не чув слова «дао» і не мав змоги вникати в тонкощі буддизму, здатен осягти її основний зміст, може, навіть швидше за «навчених» [4, с. 116]. Проте, на наше глибоке переконання, тільки заглиблення в східну та західну культури, відповідне світобачення й світовідчуття дають змогу зануритися в глибини тексту та відчутти підтекстові смисли.

Отже, повість Г. Гессе «Сіддгартга» є надзвичайно символічною. Її можна тлумачити з різних філософських позицій. Для кращого осмислення імпліцитного плану твору читач має звернутися до східних (насамперед індійських і китайських) та західних (передусім психоаналітичної концепції К. Г. Юнга) учень. Звернення до буддизму, індуїзму, даосизму, християнства й навіть психоаналізу дає змогу прослідкувати становлення цілісної особистості, усвідомити Любов як найголовнішу істину, що об'єднує, здавалося б, такі різні світоглядні системи Сходу і Заходу.

4. Висновки

Декодування прихованих смислів у творах Г. Гессе, зокрема й у повісті «Сіддгартга», потребує звернення до східних і західних учень, що становлять складну світоглядну систему. Насамперед важливо зрозуміти, якою була основна причина зацікавленості письменника східною та західною культурою та які їхні надбання вивчав, осмислював та переосмислював сам письменник. Так, прагнення знайти себе, тобто, своє справжнє «Я» і досягнути гармонії з навколишнім світом спонукало Г. Гессе звернутися до індо-китайських концепцій світобудови, стрижневими поняттями яких є *Дао* (шлях, абсолютна істина), *інь* і *ян*

(нероздільні й суперечливі протилежності всього сутнісного), *Атман* (особистість, власне «Я», душа) і *Брагман* (світовий Дух). У теоріях відомих психоаналітиків К. Юнга та З. Фрейда письменник мав на меті відшукати глибоке розуміння людської природи, і уявлення про свідоме й несвідоме дало йому всебічне уявлення про неї. Ці знання стають основоположними в формуванні філософії життя Г. Гессе, розуміння якої уможливує максимальне наближення до істинного в художніх творах письменника.

Східними й західними символами наповнена повість «Сіддгартга». Наприклад, символічною є вже сама назва твору, що наводить на паралель із засновником буддизму Сіддгартгою Шак'ямуні, відомим як Гаутама. Знаковими стають імена інших героїв (Говінда, Камала, Кавасамі та Васудева), що наповнені божественним і поважним началом. Крізь особливості взаємовідносин героїв постає образ Сіддгартги, його шлях до самопізнання. Відповідно до концепції К. Юнга, шлях сходження Сіддгартги до себе можна поділити на кілька етапів: відмову від Персони (від брагманізму), дистанціювання та інтеграція Тіні / Тіней (Говінда, Гаутама, Кавасамі й Васудева) і Аніми (Камала), і, зрештою, прагнення до самореалізації. Ця психоаналітична теорія органічно доповнюється східною духовною ідеєю щодо об'єднання людини з Духом (вищою духовною субстанцією, Брагманом, Дао тощо) шляхом самопізнання. Об'єднуючою ідеєю двох полярних світоглядних систем для письменника стає поняття Любові, точніше прийняття Любові до себе і до навколишнього світу.

Тож тільки в складному симбіозі східного і західного розкривається потужна символічність повісті «Сіддгартга», крізь призму якої проступає становлення цілісної особистості та формування істини, що ґрунтуються на Любові. Водночас розуміння філософії життя письменника, яка утворює синтетичну східно-західну світоглядну систему, дозволяє по-новому осмислити його художні твори, а це відкриває нові горизонти для прочитання давно відомих романів Г. Гессе.

Список літератури:

1. Аверинцев С. С. Путь Германа Гессе // Гессе Герман. Избранное. М.: Худож. лит., 1977. С. 3–26.
2. Акопян Я. А. Поэтика романов Германа Гессе в свете синтеза культур Запада и Востока: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.07. Ереван, 2006. 25 с.

3. Березина А. Г. Герман Гессе. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 128 с.
4. Білоцерківцев Н. «Пробудження», або спогади про Сіддхартху // Всесвіт. 1990. № 3. С. 113–117.
5. Гессе Г. Детство волшебника // HermannHESSE [сайт]. URL: <http://www.hesse.ru/books/story/?story=2> (дата обращения: 05.02.2018).
6. Гессе Г. Магия книги: Эссе, очерки, фельетоны, рассказы и письма о чтении, книгах, писательском труде, библиофильстве, книгоиздании и книго-торговле / Пер. с нем. М.: Книга, 1990. 238 с.
7. Герман Гессе: «Начало всякого искусства есть любовь» / Вст. ст., сост. и примеч. Р. Каралашвили; пер. А. Михайлова // Вопросы литературы. 1978. № 9. С. 194–226.
8. Гессе Г. Письма по кругу / Пер. с нем. Сост., авт. предисл. и коммент. В. Д. Седелник. М.: Прогресс, 1987. 400 с.
9. Гессе Г. Сіддхартха: Повесть; Степовий вовк: Роман / Пер. з нім. К.: Молодь, 1992. 256 с.
10. Гессе Г. Художник и психоанализ // Называть вещи своими именами: Прогр. выступления мастеров запад.-европ. лит. XX в. / Сост., предисл., общ. ред. Л. Г. Андреева. М.: Прогресс, 1986. С. 399–403.
11. Завадська Є. Відгомін культур Сходу у творчості Германа Гессе // Всесвіт. 1977. № 5. С. 194–199.
12. Золотухина О. Б. Эволюция психологизма Германа Гессе. Гродно: ГрГУ, 2006. 163 с.
13. Малинина Е. Е. Мотив пути и духовных странствий в творчестве Г. Гессе // Гуманитарные науки в Сибири. 1996. № 4. С. 112–116.
14. Мегела І. П. У пошуках «вищої» мудрості: «індійська поема»-повість Германа Гессе «Сіддхартха» // Мегела І. П. Ейдоси літературознавчого дискурсу. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. С. 203–213.
15. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции. М.: Наука, 1991. 456 с.
16. Casebeer Edwin F. Herman Hesse: Writers foe the Seventies. Birmingham, AL: Serealities Press, 2014. 204 p.
17. Hesse H. Siddhartha: a dual-language book / Translation, introduction, and glossary of Indian terms by St. Appelbaum. Mineola, N.Y.: Dover Publications, Inc., 1998. 175 p.
18. Hesse J. Hermann Hesse's Siddhartha. N.Y.: Monarch Press, 1980. 80 p.
19. Khattab Muna Moataz. Three Spiritual Narratives: A Reading of Hermann Hesse, Ibn Tufayl and Naguib Mahfouz. Egypt, Cairo: American University in Cairo, 2017. 104 p.
20. Lal P. Indian Influences on Western Literature // Center for Global Education: Asia Society: [сайт]. URL: <https://asiasociety.org/education/indian-influences-western-literature> (дата звернення: 21.02.2018).
21. Marrer-Tising Carlee. The Reception of Hermann Hesse by the Youth in the United States. Bern and Frankfurt am Main: Peter Lang Publishing, Incorporated, 1982. 477 p.
22. Mileck J. Hermann Hesse: Life and Art. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1981. 412 p.
23. Tusken L. W. Understanding Hermann Hesse: The Man, His Myth, His Metaphor. Columbia, SC: University of South Carolina, 1998. 253 p.

References:

1. Averincev S. S. (1977) Put' Germana Gesse [Herman Hesse's Way]. *Gesse German. Izbrannoe* [Selected Works]. Moscow: Hudozh. lit., pp. 3–26. (in Russian)
2. Akopjan Ja. A. (2006). Pojetika romanov Germana Gesse v svete sinteza kul'tur Zapada i Vostoka. Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk [Poetics of Herman Hesse's novels in the light of the synthesis of cultures of East and West. PhD philol. sci. autoabstract of diss.]. Yerevan, 25 p. (in Russian)
3. Berezina A. G. (1976). German Gesse [Herman Hesse]. Leningrad: Leningrad university, 128 p. (in Russian)
4. Bilotserkivets' N. (1990). «Probudzhennia», abo spohady pro Siddkhardtka [Awakening, or memory of Siddhartha]. *Vsesvit [The Universe]*, no. 3, pp. 113–117. (in Ukrainian)
5. Gesse G. Detstvo volshebnika [The wizard's childhood]. Available at: <http://www.hesse.ru/books/story/?story=2> (Accessed 5 February 2018). (in Russian)
6. Gesse G. (1990). Magija knigi [Magic of a book]. Moscow: Kniga, 238 p. (in Russian)
7. Gesse German (1978). «Nachalo vsjakogo iskusstva est' ljubov'» [The beginning of any art is love], introd., compiled and notes by R. Karalashvili; transl. by A. Mihajlova. *Voprosy literatury [Issues in literature]*, no 9, pp. 194–226. (in Russian)
8. Gesse G. (1987). Pis'ma po krugu [Letters in a circle], compiled, introd. and notes by V. D. Sedel'nik. Moscow: Progress, 400 p. (in Russian)
9. Gesse G. (1992). Siddkhardtka; Stepovyj vovk [Siddhartha; Steppenwolf]. Kyiv: Molod', 256 p. (in Ukrainian)
10. Gesse G. (1986). Hudozhnik i psihoanaliz [Artist and psychoanalysis]. Andreeva L. G. (ed.). *Nazyvat' veshhi svoimi imenami [Call things by their names]*. Moscow: Progress, pp. 399–403. (in Russian)
11. Zavads'ka Ye. (1977). Vidhomin kul'tur Skhodu u tvorchosti Hermana Hesse [Resonance of cultures of East in Herma Hesse's works]. *Vsesvit [The Universe]*, no. 5, pp. 194–199. (in Ukrainian)
12. Zolotuhina O. B. (2006). Jevoljucija psihologizma Germana Gesse [Herman Hesse's psychologism evolution]. Grodno: Grodno State University, 163 p. (in Russian)
13. Malinina E. E. (1996). Motiv puti i duhovnyh stranstvij v tvorcestve G. Gesse [The motive of way and spiritual journey in H. Hesse's works]. *Gumanitarnye nauki v Sibiri [Human sciences in Siberia]*, no. 4, pp. 112–116. (in Russian)
14. Mehela I. P. (2016). U poshukakh «vyschoi» mudrosti: «indijs'ka poema»-povist' Hermana Hesse «Siddkhardtka» [In the search of superior wisdom: «Indian poem» and novel «Siddhartha» by Herman Hesse]. Mehela I. P. *Ejdosy literaturoznavchoho dyskursu [Eidos of literary discourse]*. Kyiv: Dmytro Buraho, pp. 203–213. (in Ukrainian)
15. Frejd Z. (1991). Vvedenie v psihoanaliz [Introduction to psychoanalysis]. Moscow: Nauka, 456 p. (in Russian)
16. Casebeer Edwin F. Herman Hesse: Writers foe the Seventies. Birmingham, AL: Serealities Press, 2014. 204 p.

Chapter «Philological sciences»

17. Hesse H. Siddhartha: a dual-language book / Translation, introduction, and glossary of Indian terms by St. Appelbaum. Mineola, N.Y.: Dover Publications, Inc., 1998. 175 p.

18. Hesse J. Hermann Hesse's Siddhartha. N.Y.: Monarch Press, 1980. 80 p.

19. Khattab Muna Moataz. Three Spiritual Narratives: A Reading of Hermann Hesse, Ibn Tufayl and Naguib Mahfouz. Egypt, Cairo: American University in Cairo, 2017. 104 p.

20. Lal P. Indian Influences on Western Literature. Available at: <https://asiasociety.org/education/indian-influences-western-literature> (accessed 21 February 2018).

21. Marrer-Tising Carlee. The Reception of Hermann Hesse by the Youth in the United States. Bern and Frankfurt am Main: Peter Lang Publishing, Incorporated, 1982. 477 p.

22. Mileck J. Hermann Hesse: Life and Art. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1981. 412 p.

23. Tusken L. W. Understanding Hermann Hesse: The Man, His Myth, His Metaphor. Columbia, SC: University of South Carolina, 1998. 253 p.